

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: *Гаряче серце Холодного Яру*

Черкащина здавна концентрує в собі найпотужніші феномени української історії та культури. Саме тут — у селі Моринці — народився Тарас Шевченко, і саме тут — у Каневі — він похований. А трохи північніше від Моринців розташована мала батьківщина Івана Нечуя-Левицького — село Стеблів, де й дотепер проживає чимало людей із прізвищем Кайдаш. Із Черкащиною пов'язана й постать Богдана Хмельницького: за переказами, він народився в Суботіві, там само був похований (хоча насправді достеменно невідомо, де його тіло), а з Чигирини він зробив свою гетьманську резиденцію. І, звісно ж, саме в цій частині України Дніпро має одне з найширших своїх плес, де з одного берега річки заледве можна розгледіти протилежний.

Утім чи не найбільше до себе притягує південний схід Черкащини, де між селами Мельникі (саме Мельникі, а не Мельники — на це вам застережливо вкажуть місцеві мешканці, якщо ви, боронь боже, поставите наголос неправильно), Грушківка, Жаботин і Лубенці розташована локація з таємничою та загрозливою назвою Холодний Яр. Тут лежить, як писав Шевченко, «за байраком байрак», куди, немов річка, стікається прохолода, а дубові ліси, що ростуть на схилах улоговин, затримують цю прохолоду навіть улітку, — звідси й назва території, де за будь-якої, навіть найспекотнішої погоди слід мати із собою теплий одяг. Та, попри постійну студінь, у Холодному Яру завжди

горіло пекуче полум'я боротьби: непролазні хащі, густі діброви й пагористий простір упродовж багатьох століть слугували зручним і безпечним прихистком для загонів українських повстанців.

Споконвіків мешканцям та оборонцям Холодного Яру доводилося захищатися від численних загарбників. Спершу це були монголо-татари, які приходили сюди з Дико-го Поля, згодом — шляхта Речі Посполитої, проти якої піднялася Хмельниччина, а пізніше — Гайдамаччина і її апогей, Коліївщина. Уже ХХ століття принесло нові випробування. Під час визвольних змагань 1917–1921 років у селі Мельників сформували загін самооборони під проводом братів Чучупаків, і вже зовсім скоро цей загін став повноцінним полком, а потім — цілою повстанською армією. Так народилася Холодноярська Республіка, про яку ми знаємо переважно завдяки завзяттю й принциповості її оборонця та літописця — Юрія Горліс-Горського, котрий написав про ті події роман «Холодний Яр».

Про Юрія Горліс-Горського нам відомо небагато. Він народився 14 січня 1898 року на Полтавщині (справжнє ім'я — Юрій Городянин-Лісовський) у родині офіцера російської армії. Це, вочевидь, посприяло вибору відповідного життєвого шляху: вже у віці 16 років він опинився на полі битви Першої світової війни. Хоч і важко достеменно встановити, де саме воював тоді Горліс-Горський, усе ж існують його згадки про службу в лавах «кавказького полку» (певно, йдеться про Кабардинський кінний полк), де, за його словами, він «хапнув магометанської воєнної етики». Така військова й воєнна школи не минули для Горліс-Горського безслідно: по-перше, це справді додало йому бойової та офіцерської майстерності; по-друге, зародило в ньому сенсима до поневоленних Російською імперією народів Кавказу, а відтак — усвідомлення нищівної сутності імперської

політики щодо цих та інших етносів, зокрема українців. Ця паралель лишатиметься у свідомості Горліс-Горського довго: таким чином у своєму романі «Холодний Яр» він не раз порівнюватиме пагористу місцевість Правобережної Наддніпряни з горами Кавказу.

З початком Української революції Юрій Горліс-Горський служив офіцером у Запорізькій дивізії Армії УНР. Проте вже наприкінці 1919 року його полк опинився в горезвісному «трикутнику смерті» — з трьох боків українські сили були оточені більшовиками, денікінцями та поляками. Армію УНР, що практично опинилась у безвихідному становищі й зазнавала поразки за поразкою, спіткало ще два лиха: зимові холоди, які безжально насувалися на вояків (а багато з них не мали теплої одягу чи взуття), та епідемія тифу, що так само безжально косила ряди війська. Здавалося, це кінець. Але активна група солдатів, з-поміж яких був і Горліс-Горський, відмовлялася капітулювати й натомість збиралася вирушити в глиб України, аби розпалити й підтримати повстанський рух проти «червоних» і «білих». Це був Перший зимовий похід Армії УНР.

На початку лютого 1920 року сили походу минали околиці Холодного Яру. Якраз у цей час Юрій Горліс-Горський після зимної ночівлі просто неба відморозив пальці правої ноги, внаслідок чого вона опухла, а тілом ішла гарячка. У такому стані він не міг продовжувати похід, тож був змушений покинути свій полк і стати на лікування в Мотрині монастирі, що на той час перетворився на базу місцевих повстанських загонів — з ними він і лишився, аби продовжувати принципову боротьбу за Україну. Тоді Горліс-Горський почув спрямований до себе поклик Холодного Яру...

Упродовж і після подій, які описані в його романі (і які я не беруся переказувати, аби не руйнувати читацького задоволення від тексту), Горліс-Горський не раз опинився

в більшовицьких в'язницях. Це була заплутана історія арештів, жорстоких допитів і втеч на межі страти, яку навряд чи вдасться точно відтворити навіть з доступом до архівів, адже холодноряці завжди дотримувалися суворої конспірації: кожен мав підпільний псевдонім (інколи навіть кілька), вигадане алібі, заздалегідь підготовані хибні свідчення для слідчого комітету, аби не піддавати небезпеці свою рідню та братів по зброї. Тож навіть якщо мати всі ці записи, то все одно практично неможливо встановити, які з них відповідають дійсності. Утім майже напевне відомо, що після останньої такої втечі 1931 року і після кількомісячних поневірянь Радянським Союзом Горліс-Горський остаточно перетнув західний кордон і, зрештою, 1932 року опинився у Львові, на той час підконтрольному Польщі.

Саме тут Юрій Горліс-Горський почав свою письменницьку й публіцистичну діяльність. У місцевих газетах з'являлися його статті й нариси, один за одним друкувалися твори «Ave dictator!» (1933), «Отаман Хмара» (1934), «У ворожому таборі» (1935) і, нарешті, повне видання «Холодного Яру» (1937), який до того часу або публікувався фрагментами в журналах, або обмежувався лише першою частиною. Цими текстами, що розповідали про героїчну боротьбу повстанців Наддніпрянщини, Горліс-Горський здобув популярність у Галичині, тим паче, що власний *magnum opus* — «Холодний Яр» — він писав як своєрідну полеміку з іншими тогочасними текстами про Холоднорящину. У своєму слові «Від автора» Горліс-Горський зазначає: «Ворог вивчає минуле, щоб мати досвід на майбутнє. Що маємо ми в нашій історичній літературі про Холодний Яр? Якщо не брати до уваги історичних нарисів полковника О[лександра] Доценка [...], то маємо п'єсу Я[кова] Водяного “Холодний Яр” і нарис полковника М[ихайла] Середи в XII числі “Літопису Червоної Калини” за 1931 рік — “Холодний Яр”, котрий він написав зі слів

москаля сотника Ліхарева. І Водяний, і Ліхарев, які були випадково, короткий час, в Холодному Яру, витрачують усі свої “таланти” на те, щоб удowodнити, якими-то “лицарями і вождями” були вони та якими “нездарами, дурнями і зрадниками” були ті, хто роками тримав у своїх руках провід у боротьбі і склав у ній своє життя. [...] Можна сказати, що Холоднорящина в нашій пресі й літературі майже зовсім не висвітлена. Це примусило мене відкласти інші теми і взятися за написання “Холодного Яру”».

Таким чином Горліс-Горський бере на себе місію заповнення лакуни, місію переказу важливої національної історії, очевидцем якої він був і в якій сам брав безпосередню участь. У самих лише цих вступних словах помітні пристрасть, ревність і відповідальність, з якими він ставиться до Холодного Яру, якщо вже наважується на таке непросте завдання. Тож очевидно, що тема Холодного Яру неабияк турбувала Горліс-Горського й боліла йому. Із цієї причини вже з початком Другої світової війни він відновив свою активну антирадянську діяльність і 1942 року знову вирушив на схід — спершу поїхав до Рівного, де співпрацював з Уласом Самчуком, а згодом вернувся до вже рідного Холодного Яру, якого не бачив понад 10 років. Тут Горліс-Горський знайшов колишніх холодноряців, зібрав свідчення очевидців української визвольної боротьби, облаштував могилу свого отамана Василя Чучупаки й відвідав його батьків. Та з наступом радянської армії Горліс-Горський був змушений знову їхати на захід, цього разу — назавжди.

Уже незабаром, по закінченню війни, Юрій Горліс-Горський разом зі своєю дружиною (з якою взяв шлюб у Львові 1943 року) опинився в місті Новий Ульм, Німеччина, у таборі переміщених осіб. Але не всі його співвітчизники, що також були в таборі «Ді-Пі», ставилися до Горліс-Горського привітно. Його дружина згадувала, що

в таборі їм неодноразово погрожували, зокрема й убивством, забирали їхні речі, поширювали неправдиві чутки про зв'язки з радянськими службами — варто визнати, тут вчувається слід диверсійної агентурної роботи, яка дуже часто дискредитувала своїх ворогів, аби прибрати їх руками їхніх же колишніх товаришів та однодумців. Урешті-решт, усе це завершилося зникненням Юрія Горліс-Горського 27 вересня 1946 року — через два дні після народження доньки Лесі... Обставини цієї події досі точно не з'ясовані.

Проблемність опису життєвого шляху Юрія Горліс-Горського ускладнена ще й жанровою специфікою його тексту «Холодний Яр», на який дуже часто спираються біографи, — адже цей твір написаний від першої особи, взорується на спогади про реальні події та, як уже було згадано, має амбіції розкрити для читача правдиву сторінку історії визвольної боротьби. Інакше кажучи, «Холодний Яр» слугує податливим матеріалом для його інтерпретації як цілком автобіографічного твору. З іншого ж боку, цей текст оформлено як роман, написано вкрай художньо й майстерно, а крім того, дуже тонко й навіть психологічно. То що це — художній роман чи все ж мемуари? Фікшн чи нефікшн? Якщо перше — то чи можна йому вірити? Якщо друге — то нащо Горліс-Горський робить це так художньо?

Відповідь знаходимо у слові «Від автора»: «Мені радили зробити це [написати «Холодний Яр». — I. P.] у формі історичної монографії. Та для цього бракує насамперед дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, який день був під час тієї чи іншої події. Щоби зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я убрав її у форму, так би мовити, «повістярську». Може, забагато в ній відведено місць для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось подібного не переживали, може, буде й цікаво».

Отже, правда тут посередині: це і не вигадка, і не цілком достовірний історичний документ. Таким чином,

Горліс-Горському, вочевидь, можна повністю вірити, коли йдеться про змалювання широкого історичного тла, опису подій та їхньої приблизної хронології, про відтворення боїв і побуту повстанців чи відображення місцевості, — усе це є радше загальними фактами, яким, за бажання і за можливості, можна знайти підтвердження в архівах.

Та коли кажемо про діалоги, дрібніші вчинки героїв, то це цілком може бути лише хибний спогад або навмисна гіперболізація певного моменту, вчинена Горліс-Горським для досягнення більшого ефекту чи драматизму.

Наприклад, героїчна смерть повстанського отамана Василя Чучупаки, коли він пустив собі кулю, аби не потрапити в полон, є практично неспростовним і безапеляційним фактом — про цю подію є запис у метричній книзі, згадки в більшовицьких газетах, на цвинтарі в селі Мельники й досі стоїть могила Чучупаки, а також встановлено потенційне місце його останнього бою, яке можна відвідати. Утім важко знайти як точну дату цієї події, так і однозначні підтвердження тому, що Василь Чучупака, за описом Горліс-Горського, перед смертю вигукнув: «Готуй нових борців, Холодний Яре!». Цілком можливо, що це лише містифікація автора, якою він хотів ще більше возвеличити і без того героїчну постать отамана.

Ще один пасаж, який здається перебільшеним, стосується іншого героя «Холодного Яру», Андрія Чорноти (якого, до слова, дослідник Роман Коваль пов'язує з реальною постаттю Юрія Добротківського):